

मा. डॉ. जयंत नारळीकर

ख्यातनाम खगोलशास्त्रज्ञ, मानद प्राध्यापक,
आंतर विद्यापीठ केंद्र,
(खगोल व खगोल भौतिकी विज्ञान), पुणे
दिनांक : २९-०१-२०१५

माननीय कुलगुरु, प्राध्यापक, अध्यापक आणि इतर उपस्थित विद्वज्जन व स्नातकहो,

दीक्षांत समारंभ हा विद्यापीठासाठी एक मंगल प्रसंग असतो. दीर्घकाल केलेल्या विद्यार्जनाचे प्रतीक आज विद्यार्थ्यांच्या हातात पडते, आणि विद्यादानाच्या आपल्या कर्तव्याची अंशतः पूर्ती झाल्याचे समाधान त्यांच्या गुरुजनांना लाभते. म्हणून आजच्या ह्या शुभदिनी मी स्नातकांचे आणि अध्यापक-प्राध्यापकांचे अभिनंदन करतो, आणि ह्या प्रसंगी सन्माननीय पदवीचा बहुमान डॉ. पाटील यांना दिला म्हणून आनंद व्यक्त करतो.

मला येथे येण्यात विशेष समाधान वाटते कारण कोल्हापूर ही माझी जन्मभूमी आहे. माझे शिक्षण जरी उत्तर भारतात, वाराणसीत झाले तरी कोल्हापुराशी माझे लहानपणापासून संबंध आहेत. उन्हाळ्याच्या सुट्टीत कोल्हापुरात भेंडेगल्लीतल्या आजोळी, हुजूरबाजार वाड्यातल्या

मातुलैः चिन्त्यमानानां ते हि नो दिवसा गताः ।

असे म्हणण्याजोग्या भरपूर रम्य आठवणी आहेत! शिवाजी विद्यापीठाच्या आरंभीच्या काळात माझ्या वडिलांबरोबर मी येथे येत होतो त्याच्यापण आठवणी आज मनाला सुखवीत आहेत. माझ्या वडिलांचा (विष्णु वासुदेव नारळीकर यांचा) ह्या विद्यापीठाशीच नव्हे तर एकंदर विद्यापीठ क्षेत्राशी दीर्घ संबंध होता. त्यांच्याकडून मला बरेच शिकायला मिळाले. त्या पार्श्वभूमीवर सध्याच्या अध्यापन-संशोधन पद्धतीवर मला आज काही विचार मांडावेसे वाटतात.

त्यासाठी प्रथम एका काल्पनिक कालयानात बसून आपण भारतातच भूतकाळात जाऊन एका स्नातकाची हकीकत पाहू. महाकवि कालिदासाने रघुवंशातल्या पाचव्या सर्गात सांगितलेली कौत्स ह्या स्नातकाची ती गोष्ट.

आपल्या गुरुकडून, वरतन्तुकडून विद्यार्जन करून कौत्स रघूराजाकडे येतो. त्याचे स्वागत आणि विचारपूस करून रघू त्याच्या येण्याचे प्रयोजन विचारतो.

तवार्हतो नाभिगमेन तृप्तं मनो नियोगकृत्ययोत्सुकं मे ।
अप्याज्ञया शासितुरात्मना वा प्राप्तोऽसि संभावयितुं वनान्माम् ॥

“आपणासारख्या पूज्य व्यक्तीच्या केवळ आगमनानेच माझे मन तृप्त झाले नाही. मला आपली काहीतरी सेवा करायची आहे. आपण वनातून माझ्याकडे येण्याची कृपा केलीत ती आपल्या गुरुच्या आज्ञेने का स्वतःच्या इच्छेने हे जाणण्याची उत्सुकता आहे.”

कौत्स त्याला आपल्या येण्याचे प्रयोजन सांगतो. विद्यादान पूर्ण झाल्यावर “मी आपणाला काय गुरुदक्षिणा देऊ” असे विचारता कौत्साला त्याच्या गुरुने सांगितले “तू माझी निरंतर भक्तिभावाने केलेली सेवा हीच गुरुदक्षिणा ... मला आणखी काही अपेक्षा नाही.” परंतु कौत्साचे समाधान न होऊन त्याने काही तरी देण्याचा आग्रहच धरला तेव्हा संतापून वरतन्तूने प्रत्येक विद्येसाठी एक कोटी अशा तऱ्हेने चौदा कोटी सुवर्ण मुद्रा आणायला सांगितल्या. इतकी धनराशी एकदम कुठून आणणार? रघूची दानशूरता सुप्रसिद्ध असल्याने कौत्स त्याच्याकडे मदत मागण्यासाठी येतो.

परंतु रघूने विश्वजित यज्ञात सर्व काही दान करून टाकले असल्याने मातीच्या भांड्याने कौत्साची पूजा-अर्चना केलेली असते. तेव्हा निर्धन दात्याकडून आपली अपेक्षापूर्ती होणार नाही असे वाटून कौत्स म्हणतो...

तदन्यतस्तावदनन्यकार्यो गुर्वर्थमाहर्तुमहं यतिष्ये
स्वस्त्यस्तुते निर्गलितास्बुगर्भं शरद्धनं नार्दति चातकोऽपि ॥

“गुरुसाठी म्हणून मला हवी असलेली गोष्ट आता मी दुसऱ्या कोणाकडून मागेन. कारण पाणी संपून गेलेल्या शरदाच्या मेघाकडून चातक देखील याचना करीत नाही.”

मात्र, रघू कौत्साला रिक्त हस्ताने जाऊ देत नाही. पृथ्वी जिंकून झाली असल्याने त्याला हवी असलेली धनराशी कुबेराकडून आणायला तो स्वारीची तयारी करतो. परंतु सकाळी त्याला कळते की, रात्री कुबेराने सुवर्णवृष्टी करून रघूच्या हल्ल्याची आवश्यकताच नाहीशी केली. तो सोन्याचा ढीग चौदा कोटी सुवर्णमुद्रांहून जास्त होता, तरी सर्वच्या सर्व रघूने कौत्साला देऊ केला. परंतु कौत्साने त्यातून गुरुदक्षिणेपुरताच भाग उचलला.

ह्या आख्यानात आपल्याला अनेक आदर्श पहायला मिळतात. प्रथम कौत्सासारख्या नव्या तरुण स्नातकाला राजदरबारी मिळालेला मान. नंतर, वरतन्तूची विद्यार्थ्यांकडून गुरुसेवेव्यतिरिक्त गुरुदक्षिणेची अपेक्षा नसणे, हा दुसरा आदर्श. (अत्याग्रहामुळे त्याने रागावून भरमसाठ गुरुदक्षिणा मागितली हा भाग वेगळा!) स्वतःचा

खजिना रिता असूनही याचकाने रिक्तहस्ताने परत जाऊ नये ह्यासाठी रघूची स्वर्गापर्यंत स्वारीची तयारी हा दातृत्वाचा आदर्श, आणि रघूच्या शौर्याचा दबदबा असा की, कुबेराने युद्ध टाळण्यासाठी त्याची रास्त अपेक्षा पुरी करावी. शेवटी, कुबेराने दिलेल्या संपत्तीचा अपेक्षेपेक्षा जास्त भाग कौत्स आणि रघू दोघांनाही नको होता हा निर्लोभीपणाचा एक आदर्श.

आजच्या शिक्षण आणि राजकीय क्षेत्रात हे आख्यान कसे असेल? वरतन्तूच्या महाविद्यालयाच्या जबरदस्त कॅंपिटेशन फीसाठी अर्थसहाय्य मागायला आलेल्या कौत्साची दाद मंत्रालयात लागेल का? आणि वशिला लावून दाद लागली तरी राज्यशासनाचा पैसा संपला असल्याने अनुदान देता येत नाही हे उत्तर त्याला नोकरशहांकडून मिळेल. त्यावर मात करून त्याने मुख्यमंत्री रघूरावजीकडे मजल मारलीच तर मुख्यमंत्र्यांना त्यासाठी केंद्राकडून पैसे आणायची इच्छा होईल का? आणि झालीच तर त्यांचा केंद्र शासनात इतका दबदबा असेल का की, मुख्यमंत्र्यांनी दिल्लीत ठाणे मांडण्यापूर्वीच वित्तमंत्री कुबेरनाथ मागितलेल्या अर्थसहाय्यापेक्षा जास्तच अनुदान ताबडतोब पाठवतील? शेवटी, गरजेपेक्षा जास्त अनुदान नाकारण्याची सचोटी कोण दाखवू शकेल?

आजच्या प्रसंगी हा विरोधाभास दाखवण्यामागे माझा हेतू असा. पुराणकाळी समाजात, राजदरबारी आणि देवांकडे सुद्धा विद्वान माणसाचा आदर होत असे. “विद्वान सर्वत्र पूज्यते” हे वाक्य आपणाला त्या परिस्थितीची आठवण करून देते. आज आपल्या देशात तशी परिस्थिती नाही हे कोणीही कबूल करेल. विद्येच्या अलंकारापेक्षा पैसा, अधिकार मोठे मानले जातात. असे का व्हावे?

त्याकरिता आपल्याला नाण्याची दुसरी बाजू पहायला पाहिजे. काही थोडे अपवाद सोडल्यास आपल्या आजच्या विद्वानांची प्रतिमा अशी आहे का की, समाजाने त्यांना मान द्यावा? विद्येसाठी सतत झटणे, विद्यादान करण्यात आनंद मानणे, उत्कृष्टतेची कदर करणे आणि धन-सन्मानांबद्दल निस्पृह असणे हे गुण आजच्या किती विद्वानांत सापडतात? राजकारणापासून भारतातले कुठलेही विद्यापीठ मुक्त नाही ही वस्तुस्थिती आहे. विद्यापीठांचे क्षेत्र ओलांडून विविध राष्ट्रीय संशोधन संस्थांकडे पाहिले तर तिथे शासकीय क्षेत्रातली अधिकारशाही, लालफीत, आत्मसंतुष्ट वृत्ती आणि निष्क्रियता दिसून येतात. साहजिकच गुरुजनांचा हा आदर्श पाहिला की विद्यार्थी देखील तोच किता गिरवू पाहतात.

कोणी म्हणेल की, रघू आणि कौत्साचे आख्यान त्रेतायुगातले होते. आज कलियुग आहे तेव्हा हे असेच चालायचे. मला हे पटत नाही. आजच्या स्नातकांपुढे मला आवर्जून सांगावेसे वाटते की, सध्याची परिस्थिती बदलण्यासाठी प्रयत्नशील राहिले पाहिजे आणि त्यासाठी मी काही आशादायक उदाहरणे मांडणार आहे.

सुमारे पाच-सहा दशकांपूर्वी केंब्रिज विद्यापीठात शिक्षण-संशोधनासाठी गेलो असताना माझी एका सह विद्यार्थ्यांबरोबर चर्चा झाली. ब्रिटनमध्ये भारतासारखा जातीभेद नसला तरी वर्गभेद आहे असे त्याचे म्हणणे. त्याने ब्रिटनच्या जनतेचे चार वर्ग पाडले. सर्वोच्च वर्ग राजकुटुंबाचा आणि पूर्वापार चालत असलेल्या सरदार घराण्यांचा. दुसऱ्या वर्गात राजकीय पुढारी, शासकीय सेवेतले उच्चपदस्थ अधिकारी, उद्योगपती, विद्यापीठातले प्राध्यापक इत्यादी. तिसऱ्यात “पांढरी कॉलर” वाले आणि दुकानदार तर चौथ्या वर्गात कामगार. त्यातून पहिला वर्ग केवळ शोभेसाठी तर देशाच्या योजनांबद्दलचे निर्णय दुसरा वर्गच घेतो असे त्याचे प्रतिपादन होते.

मला भारतीय पार्श्वभूमीवर ह्या गोष्टीचे आश्चर्य वाटले की, त्याने प्राध्यापकांना इतके महत्वाचे स्थान दिले. परंतु इंग्लंडमधील दीर्घकालीन वास्तव्यात मला त्या प्रतिपादनाची सत्यता पटली. कला-वाणिज्य-विज्ञान कुठल्याही शाखेतल्या प्राध्यापकाची प्रतिमा तेथील समाजात खचितच उज्वल आहे. एखाद्या विषयात काही विशेष घडले तर प्रसार माध्यमे त्यावर टिप्पणी करायला विद्यापीठातल्या अध्यापकाला बोलावतात. आपल्या विषयावर अधिकारवाणीने बोलणारा आणि इतरांना मार्गदर्शन करू शकणारा एक अभ्यासक असा जनसामान्यात त्याच्याविषयी समज असतो आणि तो खराही आहे, कारण त्या देशात उत्कृष्टतेची कदर होते.

एकंदरीतच प्रगत देशात “विद्वान सर्वत्र पूज्यते” याची प्रचिती पहायला मिळते. रशियात नॅशनल अॅकॅडमीच्या फेलोला “अति महत्वाच्या व्यक्ती” चा बहुमान मिळतो. फ्रेंच अॅकॅडमी, रॉयल सोसायटी इत्यादी संस्थांना समाजात जी प्रतिष्ठा मिळाली आहे ती केवळ उत्कृष्टतेमुळे. तेव्हा आपल्या देशातल्या दोषांचे खापर कलियुगाच्या माथी फोडण्यात अर्थ नाही.

पण हा उत्कृष्टतेचा मार्ग सोपा नसतो. त्यासाठी जिद्द लागते. सचोटी लागते ... आणि महत्वाकांक्षा लागते.

खगोलशास्त्रातले एक उदाहरण देतो. विसाव्या शतकाच्या दुसऱ्या दशकात माऊंट विल्सन वेधशाळेत शंभर इंच व्यासाची एक दुर्बीण बांधली जात होती. त्यासाठी खेचरावरून सामान वाहून नेले जात होते. कारण डोंगरावर जाण्याचे तेच उत्तम साधन होते. खेचरे हाकणाऱ्यांपैकी एका अल्पशिक्षित तरुणाला दुर्बीणीबद्दल कुतुहुल निर्माण झाले. इतक्या उंचीवर दुर्गम ठिकाणी दुर्बीण बांधायचा अट्टाहास कशासाठी? त्यातून काय दिसते? त्याचा अर्थ कसा लावायचा?... अशा प्रश्नांपायी त्याने खेचरे हाकणाऱ्याचे कंत्राट सोडून टेलिस्कोपच्या रखवालदाराची नोकरी पत्करली. हळूहळू तो टेलिस्कोप वापरणाऱ्या खगोलशास्त्रज्ञांना मदत करू लागला. त्यातून पुढे जाऊन त्याने स्वतः वेध घेण्यास सुरुवात केली. त्यासाठी लागणारे शिक्षण आत्मसात केले. “विश्व प्रसरण पावत आहे” हा महत्वाचा निष्कर्ष ज्याच्या बरोबर केलेल्या निरीक्षणातून एडविन हबल याने काढला तोच हा मिळत नसत. एकूण खगोल निरीक्षणांच्या उत्कृष्टतेने त्याला त्या विषयाकडे आर्कषित केले. ही सहजासहजी साध्य होणारी गोष्ट होती का?

नाही! उत्कृष्टता राबवायला कणखरपणा लागतो. जर क्षीर हवी असेल तर नीरक्षीर विवेक करण्याची तयारी पाहिजे. केंब्रिज विद्यापीठाने पाच वर्षांपूर्वी आपला ८०० वा वाढदिवस साजरा केला. आपल्या दीर्घ जीवनात हे विद्यापीठ आपले अग्रस्थान का टिकवून आहे? कारण ह्या विद्यापीठात प्रवेशाचे निकष अवघड आहेत. अधिक गुणवत्ता असल्याशिवाय इथे प्रवेश मिळत नाही. लोकशाहीत सर्वांना सारखी संधी द्यावी. पण विशेष गुणवत्ता असलेल्यांना अधिक शिकायची विशेष सोय उपलब्ध झाली पाहिजे, हे केंब्रिजचे उदाहरण सांगून जाते. तसे झाले नाही तर आपल्याकडचे विद्वान पूज्य म्हणजे पूजनीय नसून दुसऱ्या अर्थाने पुज्य ठरतील!

आजही आपल्याकडे थोडेफार पण खरे विद्वान आहेत... विज्ञान, कला आणि वाणिज्य या तीनही क्षेत्रात - ज्यांना समाज आदराने वागवतो. त्यामुळे उत्कृष्टतेची कदर करण्याइतकी जाण समाजात आहे ही एक जमेची गोष्ट आहे. त्यासाठी भवभूति ह्या कविवराने समाजाकडून पण विशेष अपेक्षा व्यक्त केली आहे :-

गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिंगं न च वयः ।

गुणीजनांच्या लेखी गुण हे पूजास्थानी असतात. तिथे लिंग आणि वय यांना स्थान नसते.

अशा विद्वानांपैकी एखादा गुरु म्हणून लाभणे हे विद्यार्थ्यांचे भाग्य म्हटले पाहिजे. आज अशा गुरुजनांची आठवण ठेवा ... कारण स्नातकपदवीच्या रूपाने गुणवत्ता मिळवतो त्यामागे गुरुजनांची पुण्याई असते. कबीरदासनी म्हटलेले खोटे नव्हे :-

गुरु गोविंद दोनो खड़े, काके लागूँ पाँय ।
बलिहारी गुरु आपने गोविंद देइ बताय ॥

गुरु आणि देव (गोविंद) दोघे समोर आले तर आधी कोणाच्या पाया पडू? भक्त हा प्रश्न विचारून स्वतः उत्तर देतो: “गुरुच्या पाया पडावे कारण त्यानेच आपल्याला गोविंद दाखवला.” असे गुरु लाभणे ही भाग्याची गोष्ट आहे.

मला अशी आशा आहे की, आजच्या स्नातकांमध्ये असे थोडे तरी असतील ज्यांनी ज्ञानार्जनात किंवा क्रीडाक्षेत्रात उत्कृष्टतेचे ध्येय ठेवले असेल, ज्यांनी त्या ध्येयाच्या दिशेने थोडी फार मजल मारली असेल आणि जे त्या पुढेही जाऊ इच्छितात. अशांना मी पुढील मार्गासाठी सुयश चिंतीतो... हा मार्ग सोपा नाही. पण तो सोडू नका! बाकीच्यांना एवढीच विनंती आहे की, उत्कृष्टतेच्या मार्गाने जाणाऱ्यांची कदर करा; त्यांना मागे खेचू नका ... त्यांच्या पाठीवर शाबासकीची थाप देऊन म्हणा “आगे बढो.”

